

УДК 82-311.6 (161.2) «19»

DOI <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2024-3-05>

Художня інтерпретація образів козацьких ватажків в історичних романах Миколи Глухенького

Artistic interpretation of the images of cossack leaders in historical novels by Mykola Hlukhenky

Віннічук Алла Петрівна,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри української літератури

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

orcid.org/0000-0003-0359-4169

Анотація. У статті на матеріалі романної дилогії «Коліївщина» та «Колії» Миколи Глухенького досліджено особливості художньої інтерпретації образів козацьких ватажків: Семена Неживого, Івана Гонти, Максима Залізняка; розглянуто художні засоби образо- й характеротворення; висвітлено специфіку художнього моделювання героїки національного минулого; схарактеризовано ключові моменти розв'язання проблеми «людина — історія».

Доведено, що запропонована М. Глухеньким художньо-філософська концепція життя козацьких ватажків є утвердженням високого історичного, морального, етичного пафосу; запереченням національного гніту українців, антинаціональної політики загалом. Історичний фактаж органічно поєднується з відтворенням психологічного стану героїв. У прагненні до зображення життя відомих історичних осіб автор по-новому сконструює їх ідентичність, на основі чого формується новий тип персонажа — чесного, скромного, військово вправного, національно свідомого. Важливу ідейно-художню функцію в романах виконують портрети, пейзажні замальовки, інтер'єрні описи.

Новаторством М. Глухенького є створення метафоричних образів героїчних особистостей — репрезентантів передової верстви нації, зображення внутрішнього потенціалу людини, яка шукає себе у вирі переломних історичних подій.

М. Глухенький обрав загальнолюдський погляд на героїчну минувшину, виступив послідовним шанувальником реалістичного письма, динамічних і життєво конкретних сюжетів.

Ключові слова: історичний роман, історична і художня правда, фольклорний підтекст, художній домисел і вимисел, художній образ, характер, Микола Глухенький.

Abstract. This article examines the artistic interpretation of Cossack leaders Semen Nezhyvy, Ivan Gonta, and Maksym Zalizniak in Mykola Hlukhenky's novel diology «Koliivshchyna» and «Kolii». It explores the artistic techniques used for characterization and the specific methods employed to depict the heroics of the national past. Key moments addressing the «man vs. History» dilemma are highlighted.

The study demonstrates that Hlukhenky's artistic and philosophical concept of the Cossack leaders' lives affirms high historical, moral, and ethical pathos, while rejecting national oppression and anti-national politics. The historical facts are seamlessly integrated with the psychological states of the heroes. In his effort to recreate the lives of these historical figures, Hlukhenky constructs their identities anew, portraying them as honest, modest, militarily skilled, and nationally conscious characters. Portraits, landscape sketches, and interior descriptions serve significant ideological and artistic functions in the novels.

Hlukhenky's innovation lies in his creation of metaphorical images of heroic personalities, representing the advanced stratum of the nation. He depicts the inner potential of individuals searching for themselves amidst crucial historical events. Hlukhenky adopts a universal perspective on the heroic past and consistently adheres to realistic writing with dynamic and life-specific plots.

Keywords: historical novel, historical and artistic truth, folklore subtext, artistic speculation and fiction, artistic image, character, Mykola Hlukhenky.

Постановка проблеми. Історія національної культури має сюжети, образи, мотиви, що з певною закономірністю повторюються в різні

часи, одержуючи нове, найбільш співзвучне епосі-реципієнту змістове наповнення, ідейно-семантичне звучання.

Найпродуктивнішими в українській літературі є легендарно-фольклорна (численні фольклорні герої-богатирі) та літературно-історична (Семен Неживий, Іван Гонта, Максим Залізняк) групи традиційного сюжетно-образного матеріалу.

У зв'язку з історичними романами Миколи Герасимовича Глухенького (псевдонім — Максим Денисенко) «Коліївщина» (1966) та «Колії» (1968) варто говорити про потребу осмислення специфіки національно-історичного та емоційно-особистісного змалювання персонажів. Дослідження потребують і закономірність та своєрідність рецепції письменника традиційного образного матеріалу власне літературного походження. Розробляючи традиційні структури, М. Глухенький прагне сповнити соціально-ідеологічні устремління драматичними суперечностями людських характерів із їх задекларованою «різністю», а часом і полярністю мотиваційно-ціннісних стимулів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей художньої інтерпретації образів історичних осіб у романній прозі II половини XX століття належать таким вітчизняним літературознавцям, як А. Віннічук [1, 2], А. Гуляк [5], Ф. Кейда [5, 7], Б. Мельничук [8], Л. Ромащенко [10] та ін.

Постановка завдання. *Мета розвідки* — на основі аналізу діалогії «Коліївщина» та «Колії» М. Глухенького простежити роль історичної та художньої правди в змалюванні образів козацьких ватажків: Семена Неживого, Івана Гонти, Максима Залізняка.

Основними завданнями для досягнення мети стали детальні дослідження особливостей художньої інтерпретації образів козацьких ватажків, художніх засобів їх характеротворення.

Виклад основного матеріалу. Репрезентантом художньої спадщини М. Глухенького є романна діалогія «Коліївщина» та «Колії», яку присвячено перебігові подій гайдамаччини, зокрема повстанню 1768 року, яке увійшло до історії під окремою назвою — Коліївщина.

Відомий історик діаспори П. Мірчук писав: «Саме у вирі Коліївщини — апофеозу гайдамацьких рухів — було проголошено відновлення Гетьманщини з гетьманом Максимом Залізняком на чолі. Івана Гонту всенародно обрали уманським полковником; на

Уманщині запровадили козацький лад ... Успішно діяли також загони ... Семена Неживого на Черкащині ... До поразки спричинилося віроломне втручання росіян. Запрошені генералом Гур'євим на бенкет, гайдамацькі керманичі прийшли, не підозрюючи підступу, та були заарештовані, а московити тим часом громили табір повстанців. Спійманих гайдамаків ... було піддано тортурам...» [9, с. 299].

Переломні історичні події завжди впливають на долі окремих людей і віддзеркалюються в них. Ураховуючи таку тенденцію, М. Глухенький художньо осмислює героїку минувшини крізь виміри душевної, психічної організації конкретної особистості, тяжіючи до максимального ґрунтового зображення людського характеру.

Магістральна сюжетна лінія діалогії пов'язана з реальною історичною постаттю — гайдамацьким ватажком Семеном Неживим. Історик П. Мірчук характеризує полковника як «... високо інтелектуального, політично грамотного, дуже ідейного борця за кращу долю українського народу, невтомного сторожа ладу й порядку, вмілого організатора нового політичного й соціального ладу. Удокументований портрет... Неживого, як одного із найголовніших провідників Коліївщини, є переконливим запереченням принизливих закидів учасникам Коліївщини і їхнім провідникам розбишатства, пиятства й анархії» [9, с. 248].

М. Глухенький простежує життя Семена від самого дитинства, прагнучи репрезентувати особистість героя на тлі важливих суспільно-політичних обставин доби й у внутрішньому зростанні. Із цією метою вже на початку першого роману автор звертається до ретроспекції як одного з важливих засобів творення художнього часу та форми психологічного аналізу.

На нашу думку, маємо у творах романіста різнокомпетентного наратора: наближеного до всезнання; з обмеженими відомостями про модельовані реалії; оповідача, який інтегрує життєві позиції одного чи кількох персонажів.

Згідно з художньою версією прозаїка, вже з шестирічного віку Семен Неживий — виходець із убогої селянської родини — наймитував. Дванадцятирічним хлопцем, не витримавши збиткувань свого хазяїна гончара Терещенка, Семен утік із чумаками, щоб зазнати ще й їхньої «невеселої» долі. Та жив юнак пристрасною мрією про Січ, козацьку вольницю. Опинившись на Запорозжі, він обробляв старшинські землі,

ловив рибу для старшини, бо *«наймиту одне, як з вогню та в полум'я»* [4, с. 119]. За вісім років перебування на Січі парубок спромігся заробити лише на рясні козацькі шаровари та жупан. Повернувшись додому, Семен довідується про смерть батьків і знову йде в найми. Єдиною розвагою для сироти стає спілкування з бідною дівчиною Катрею, яке переростає у справжнє почуття.

Спостерігаючи за Неживим, помічаємо, як із часом він дедалі глибше, гостріше відчуває національну кривду, тому знову й знову мріє про Січ. Одначе думки волелюбного парубка линуць не на далеке Запорозжя, до старшин *«у дорогих жупанах»*, а до тієї Січі, що *«скрізь отут по байраках»*. Тим часом тактики гайдамаків Семен ще не сприймає, пояснюючи це небажанням переховуватися по лісах в очікуванні смерті. Його мета — відкрита боротьба за відродження занедбаної козацької волі й слави.

Прозаїк «відкриває» героя в момент найбільшого емоційного піднесення. Пан Мостицький брутально ображає матір Катрі Явдоху, що враз розбурхує в Неживому бажання помститися, і він загородив у живіт кривдника здоровенний кіл. Цей епізод — лише один із прикладів тяжіння письменника до психологізації зображення життєвих реалій. Тут М. Глухенький передає стан, пов'язаний з оцінкою значущості для людини факторів, що впливають на неї, виражаючись у формі незадоволення. Можна твердити, що особистість перебуває в екстремальній, критичній, афективній ситуації, а тому діє надзвичайно швидко й активно. Трохи згодом Семен усвідомить, що справа не в одному панові Мостицькому, а волю можна здобути лише шляхом всенародної збройної боротьби. Він вірить у майбутнє, хоча розуміє, що дорога до омріяного життя буде довгою й жертвовною.

Становлення і розвиток центрального персонажа відбувається через перманентне «самоналаштування», відтворення «мікроподій» у внутрішньому світі людини, що спричиняють її вчинки, поведінку. Ці мікроподії відбуваються в часі, що його можна кваліфікувати як внутрішній час героя. У романах М. Глухенького досить часто спостерігаємо переключення дійових осіб із просторових об'єктів на психологічні роздуми і навпаки. Уже на початку Коліївщини гайдамаки обирають Неживого курінним отаманом. Нестерпний національний гніт змушує учорашнього наймита стати на чолі найвідчайдушніших.

Автор повсякчас змальовує органічне єднання ватажка з народом. Він одягається в звичайну селянську сорочку, називає себе *«бурлакою»*, *«сіромахою»*, а його руки — грубі й випрацювані (надзвичайно промовиста деталь). Старші люди поважають Семена (*«носа не дере, хоз сам і молодий»*), молодші прагнуть бути схожими на нього. Саме тому Семен Неживий виступає носієм волелюбних традицій рідного села, особистістю, спроможною стати на боротьбу за звичайну людину, взяти на себе відповідальність за інших.

Очоливши гайдамацький загін, Семен Неживий займається налагодженням суворої військової дисципліни, до дрібниць продумує тактику боїв, нещадно карає за прояви розбійництва, мріє про приєднання до армії Максима Залізняка. Це зумовлювало як успішність Семенового загону, так і добру славу про нього з-поміж людей. Знаковим є звернення гайдамацького отамана до канівських міщан: *«Скінчився той час, коли ми боялися, знали тільки жах... Віднині навіки-віків не буде ніякої кривди... Всі ви стали вільними козаками. Не буде більше ляха, не буде унії... Ми не дика орда, що все змитає на своєму шляху. Ми тільки знищили неволю, підняли затоптану в багнюку святу правду»* [4, с. 119].

Слова ці сприймаються і як об'єктивна самохарактеристика персонажа, і як свідчення глибокого усвідомлення ним мети боротьби — національне розкріпачення українців. Завважимо, що такі форми самовиявлення персонажів, як діалоги, монологи, невласне пряма мова, відіграють у романах Глухенького важливу структуротвірну роль, помітно активізуючи епічність зображення дійсності. На загал же, митець продемонстрував неабияку оригінальність у віддзеркаленні процесів мислення та переживань персонажів. Наведений вище уривок з промови головного героя допомагає також переконливішому втіленню загального (гайдамаччина) через індивідуальне (кут зору однієї дійової особи).

Прикметно, що М. Глухенький зображує Семена Неживого не лише у вирі збройної боротьби. Герой переймається також проблемами будівничими, сказати б, соціально-економічними. Характерними в цьому аспекті є, зокрема, його міркування про вільне життя: *«Зараз підемо на панський двір. Там лежить усе майно, взятє в ляхів, купців, які повтікали. Вся панська земля повертається громаді. Сходом щороку будете ділити поміж собою. У одного забиратимете, другому*

добавлятимете. Адже люди на місці не сидять, — той женився, пішов у прийми. Той узяв до себе. А хто й помер. Будете ділити на двір по кілька душ...» [4, с. 262-263]. Не заперечував полковник лише однієї повинності — козацької служби.

Слідуючи за історичною правдою, спираючись на документальний матеріал, письменник розповів про полонення Неживого російською гусарською командою. За версіями істориків, ватажка було засуджено до смертної кари, яку замінили побиттям батогами, вирізанням ніздрів, випаленням на обличчі тавра каторжника й довічним засланням на Сибір, де він, очевидно, загинув. Тим часом романіст залишає Семена Неживого жити, показавши його втечу з-під варти на етапі до Сибіру. Коли отаман разом із побратимами втікає, надворі розвиднюється. Настання ранку сприймається як перспектива, сподівання на те, що визвольницькі зусилля народу не були марними й не скінчилися.

Перед нами — свідома настанова автора на виявлення символічного змісту зображуваного.

Життєві ідеали М. Глухенького втілилися і в образі полковника Івана Гонти. Письменник прагнув до відтворення глибинних психоемоційних імпульсів, реакцій героя на свої вчинки та поводження інших, до психологічного «самоокреслення» його характеру. Власне кажучи, прозаїк заглиблюється у внутрішній світ особистості, яка напружено шукає своє місце у вирі складних історичних подій, сумнівається, перемагає й зазнає поразок, та повсякчас відчуває причетність до величної справи всенародної боротьби за волю. У дилогії відсутня наскрізна однобічна оцінка дій і вчинків персонажа, бо головним для письменника було усвідомлення й пояснення життєвих фактів. Ідучи в річищі хронологічності фактажу й спираючись на народні морально-етичні ідеали, М. Глухенький наділяє Гонту незалежністю вдачі, традиційним українським гуманізмом, розумом, ліризмом. Гонта — національно свідомо, сильна духом особистість, він освічений і талановитий. Концептуальним моментом у підходах митця до зображення постаті героя вважаємо апологетизацію свободи й любові при активному запереченні будь-якого насильства.

Історик Д. Дорошенко писав: Гонта «... за свою службу дістав від Потоцьких два села, які давали йому великий як на той час дохід. Він став ніби зовсім шляхтичем, зв'язаним своїми службовими й економічними інтересами з шляхетською верствою» [6, с. 258]. Саме такою постать

Івана і з'являється у діалогії. У родині сотника надвірних козаків графа Потоцького цілковитий достаток, він має гарну дружину, щасливих дітей, користується щирою повагою з-поміж людей. Гонту шанує сам Потоцький, домагаючись для нього шляхетства у польського короля; він є гостем на всіх бенкетах, інших розвагах «уродzonych» шляхтичів. Привабливий зовні й елегантний, Гонта бездоганно поводить себе у вищому світі, привертає увагу жіноцтва. Оці моменти романіст неодноразово «обігрує» в першій книжці.

Тим часом уже з самого початку внутрішній стан персонажа ніби мимохіть порівнюється із безпорадністю метелика, що, залетівши до Іванової кімнати, *«з усієї сили бився об шибки, бачачи знайомий йому світ, куди уже не міг дістатися знову»* [4, с. 194]. Бентежливі чутки про гайдамаків, звістка про вбивство конфедератами маленького сина козака Горобця, присутність під час покарання поляками спійманих коліїв — усе це ставить Гонту в ситуацію невідворотного вибору, змушує дедалі глибше замислюватися. Письменник інтуїтивно відчув трагічний стан українця у ворожому середовищі, а тому детально відтворив найтонші порухи його неспокійної душі, що, заплутавшись у тенетах чужинців, шукала виходу.

Із часом Гонта переконується в неминучості життєвого зламу, тому постійно задумується, як діяти далі, де правда, хто такі гайдамаки — рятівники чи розбійники. Автор поступово розкриває драматизм як душевний стан особистості, що силкується розв'язати навислу над нею моральну колізію. Характерним є один із внутрішніх монологів героя: *«Антоне, де ти? Чи не потрапив часом у лапи ляхів? Шукаєш правди у гайдамаків? Аби знаття, що вона там є... То що? Перекинутись до них? Забути добрість, щедрість своїх покровителів? А що вони мені? За що виявили до мене милість? Чи не за те, що вірно, як пес, стояв на сторожі великої неправди, тяжкої кривди? Яка це зрада? Кому? Своєму череву, а не совісті, великій правді, ображеним сестрам, братам... А що, коли гайдамаки підняли руку на ляхів лише заради своєї наживи? Що тоді? Лишитися на місці вірно служити, заробляти і далі щедрю милостиню графа та чекати на шляхетство? Не хочеться. А що інше?...»* [4, с. 411].

М. Глухенький зумів майстерно відтворити складний процес входження героя в «іншу віру», образно вмотивувати плин його думок, логіку вчинків, уважно простежити найтонші нюанси в його настрої.

Саме тому прозаїк висуває категорію совісті як найчілнішого виміру особистості гайдамацького полковника.

У «Коліях», прагнучи до якомога глибшого морально-психологічного вияскавлення характеру героя, письменник показує його досвідченим військовим керівником, розумним, поміркованим і виваженим, спроможним приймати найвідповідальніші рішення, до дрібниць продумувати тактику бойових дій. Саме Гонти спланував звитяжний похід гайдамаків на Умань і взяв на себе всю повноту відповідальності за перехід на бік повстанців надвірного козацтва. Полковник щиро вірить у перемогу народу, а спільне завжди ставить вище особистого. Звертаючись до польських військовиків, він говорить: *«Кожен на життя мусить дивитися не через своє особисте благополуччя, від власного корита. Дбати за людей треба не лише тоді, коли вже тобі припече... Я лишаюся вірним давньому принципу: Платон друг, але істина дорожча»* [3, с. 43]. Тут неважко помітити певну ілюстративність, плакатність у зображенні героя, однак це не суперечить загальній реалістичності образу.

Апелюючи до історичних досліджень і фольклорної традиції, М. Глухенький у численних епізодах зацентровує гідну подиву миролюбність Гонти. Прагнучи відвернути марне кровопролиття, полковник просить гайдамаків помилувати жінок і дітей, навіть подалі відвести їх від місця масових страт. У тексті бачимо, як *«тепло, не по-ворожому»* дивиться він на пана Гурського, як готовий помилувати свого запеклого ворога ксьондза Костецького, бо, як зауважує автор, *«добрий по натурі»*. *«Завтра оте грізне, невмолиме «кари ляхам!» обрушиться на інших. Так весь вік. А чому б не якимось інакше?»* [3, с. 48] — з боєм думає Гонти. По-філософськи осмислюючи трагічність буття, герой приходить до усвідомлення того, що прагнення пересилити зло насильством — безперспективне. *«Мене, — говорить Іван Залізняка, — чомусь... бере сумнів, щоб ми розпили те пиво, що заварили...»* [3, с. 58].

Однак не варто вбачати в цих словах розпач чи зневіру. Митець дедалі пильніше вдивляється в духовний світ Гонти, спираючись на більш розлогі параметри особистості, порушує проблему сенсу людського життя. М. Глухенький не прагнув послідовно потрактувати кожен порух внутрішнього життя героя. Він знаходить і художньо втілює його домінанту, передає емоційний тон, психологічний настрій персонажа, віддзеркалює душевний світ не аналітично, а синтетично.

Прозаїк уникає розчленування психіки на складові, відразу творячи її в усій цілісності.

В образ Гонти М. Глухенький вкладає і власне бачення кінцевої мети гайдамацьких змагань. Полковник неодноразово підкреслює, що йде війна «за нашу Вкраїну», називає Вітчизну «*матір'ю у біді*», з пієтетом згадує Хмельниччину.

Помітну роль у дилогії відіграє художній портрет — одна з форм психологічного зображення персонажа. М. Глухенький відмовляється від творення завершених портретів. Він або «розсереджує» деталі зовнішності по всьому твору, або «закріплює» за дійовими особами певні постійні риси, щоб не губилася їхня портретна індивідуальність. У «Коліївщині» через сприйняття Младановича прозаїк подає такий портрет Гонти: «*Що не кажи, а гарний цей лайдак. Шляхетність йому буде файно йти. Він і зараз справжній шляхтиз. Чорні довгі вуса, підкручені вгору. Здавалось, кругле обличчя з високим чолом завжди світилось усмішкою, яка мимоволі викликала симпатію. А сам собою рослий, ставний. І танцює з якимсь вільним, безжурним настоєм, властивим людям особливого складу...*» [4, с. 215].

Наприкінці дилогії бачимо виснаженого, закривавленого Гонту, який, проте, тримається гідно, виказуючи зневагу до супротивника й сміливо дивиться у вічі смерті. З історичних джерел відомо, що вирок польського суду у справі ватажка був нечуваним за єзуїтською жорстокістю. Упродовж десяти днів йому мусили смугами здирати шкіру зі спини, на одинадцятий — відтяти обидві ноги, на дванадцятий — руки, тринадцятого дня — вирвати серце, а на чотирнадцятий — стягти голову й четвертувати тіло так, щоб його шматки прибити на шибеницях чотирнадцяти найбільших українських міст.

Передсмертні години життя гайдамацького полковника письменник виписує в легендарно-героїчній тональності. Людина міцного характеру, Гонти і в передсмертних муках роздумує про власне місце в житті, свої вчинки. Лише нестерпний біль від зрізаного пасу шкіри викликає бажання вмерти. Письменник послуговується тут надзвичайно промовистою образною формулою, порівнюючи знівечене тіло Гонти з дорогим оксамитом. Цей словесний образ концентрує в собі значний символічно-метафоричний потенціал, вивищуючи постать героя до рівня національного авторитету. Застосовуючи прийом ретроспективного зображення й форму сну-забуття, М. Глухенький

доносить до читача безрадісну історію життя Гонти, починаючи із вісімнадцятирічного віку. Коли ж кат показав *«навіженому панству»* відрубану голову героя, втручається автор: *«Зате жах перед Гонтою, власне, його тінню, ще довго був живим, давав про себе знати, а декого застерігав од зайвих злочинів, знущань над знедоленими»* [3, с. 350].

У моделюванні постаті Івана Гонти практично відсутні зовнішні оцінки, широкі письменницькі коментарі. Натомість простежуємо уміле введення внутрішніх монологів, що мають у наративній структурі діалогії колосальне смислове значення, увиразнюючи насамперед життєві позиції героя.

Характеристика образу Максима Залізняка, організатора й одного з головних керівників Коліївщини, в діалогії М. Глухенького посідає небагато місця, у порівнянні з постатями Семена Неживого та Івана Гонти. Однак запам'ятовується він цільністю натури, адже знаходження в епіцентрі національно-визвольної боротьби сприяло максимально повному виявленню героєм якостей розсудливого й умілого провідника повсталого народу.

У психологічному зображенні постаті отамана важливою є портретна характеристика. На початку діалогії Максим Залізняк — двадцятисемилітній невисокий чоловік із *«кругловидим чорнявим обличчям»*. Його високий, *«виступаючий»* лоб свідчить про розум, розсудливість, схильність до аналізу життєвих явищ, вуса й оселедець — про зв'язки із Запорозжям, героїчними традиціями козацтва. Саме тоді Максим цілком усвідомив, що *«люди далі не можуть так жити»*. Набатракувавшись на «старому» Запоріжжі, Залізняк організовує *«другу»* Січ, щоб помститися ненависним зайдам, повернути соборність України, Гетьманщину, козацькі права. Люди повірили Максимові, бо, за свідченням одного з гайдамаків, *«його вдача така, що він як залізо: не вріжеш, не вколеш, кулею не встрелиш. Ніщо не бере. Од огню і то тільки червоніє»* [4, с. 86]. Зображуючи початок повстання гайдамаків, автор послуговується історичними документами (відозва Залізняка до жителів «Корони Польської», матеріали про участь духівництва в русі і под.) та уснопоетичними джерелами (легендарні мотиви про «Золоту грамоту», невразливість козаків і гайдамаків тощо).

Удруге зовнішність Максима Залізняка детально описується після обрання його полковником «Війська Запорозького» (на буланому коні, з пірначем, пістолем і шаблею). Відчувається впевненість героя

у собі, його тверда віра в перемогу. Одначе «*зібрані зморишки на високім чолі свідчили про його задуму*» [4, с. 106]. Оця «*задума*»-стурбованість супроводжуватиме Максима практично в усьому романному часі.

М. Глухенький повсякчас моделює такі ситуації, коли героєві доводиться приймати відповідальні рішення, діяти виважено, виявляючи себе воєначальником й особистістю. Характерним у цьому сенсі є сповнений деталей-символів внутрішній монолог героя: «*Максиме, Максиме! Яку ти заварив кашу? Хіба не було все приготовленим до цього? Чи не запалили конфедерати багаття під казаном, в якому і до того пани в окріп засипали піона? Максиме, не зганьби себе. Богдан утримав булаву як слід*» [4, с. 247].

Перші кроки героя як гайдамацького отамана прозаїк супроводжує розповіддю про його минуле. Ще в дитинстві напівсирота Максим подався в світи, залишивши вдома матір-удову. Зазнав він панщини, тяжкої наймитської праці, поневірянь, аж поки не вирішив на засадах справедливості заснувати нову, справжню козацьку Січ, підняти пригноблених на боротьбу з іноземними окупантами.

Однією з кращих у дилогії є сцена зустрічі Максима Залізняка з матір'ю, витримана прозаїком у лірико-романтичному ключі. Стара, спрацьована, бита злиднями й лихом мати віддає синові єдину дорогу річ, що була в хаті — шкіряний кисет його батька, закатованого панами січовика. Подарунок матері сприймається не лише як уособлення синівської пам'яті, а й як символ тягlosti традицій, єдності різних поколінь українського козацтва.

З метою створення повнокровного образу-характеру ватажка письменник утілює у ньому традиційні риси української вдачі — ідеалізм, незалежність у судженнях і вчинках, справжній гуманізм і ліризм. У підходах митця до моделювання постаті Максима Залізняка поєднуються спокійні реалістичні тони та модерністські елементи (внутрішній монолог героя, потік свідомості, проникнення в ірраціональне «я», асоціативний зв'язок із реальними фактами національно-визвольної боротьби).

Як воєначальник Максим Залізняк у дилогії М. Глухенького діє в екстремальних обставинах. Тому він твердий і безкомпромісний у прийнятті рішень, гранично вимогливий і водночас справедливий у ставленні до побратимства. Отаман повсякчас піклується про дотримання суворой військової дисципліни, бо вважає її запорукою

успіху для тих, хто став на шлях здобуття волі. Народний ватажок докладає багато зусиль, щоб усі гайдамаки для швидкого пересування мали коней, наказує «прикріпити» бувалих козаків до молодих, «необстріляних», забороняє пияцтво та розбій, глибоко і заздалегідь сплановує тактичні дії. Це, властиво, й забезпечувало численні перемоги очолюваних «*батьком*» повстанців. Правобережна Україна поступово скидала з себе ярмо. Тому Залізняк мріє про об'єднання розрізнених гайдамацьких загонів, про поповнення їх запорозькою сіромою, а з-поміж коліїв лунають голоси за спілку з Лівобережжям. *«Мені здається, — говорить Максим, — що я зараз у Медведівці, в Смілі, в Черкасах, у Корсуні, в Фастові, в Каневі, по всій Україні живу великим новим життям»* [3, с. 153].

Звертає на себе увагу й портрет Максима Залізняка перед штурмом Умані, доповнений виразним письменницьким коментарем: *«Вуста зціпились у твердій рішучості. В усьому обличчі відбивалася велика сила волі людини, що пройшла недовгий, зате важкий життєвий шлях»* [3, с. 148]. Згодом авторська характеристика поглиблюється: Максим *«... вже був не той простий відважний сірома, що став перед сотнею затурканих душ у Мотронинському лісі. Це вже орел, який широко розправив могутні крила»* [3, с. 216].

Потрапивши за російські ґрати через підступність «*братів*», Максим Залізняк розмірковує про своє місце в тому «*великому ділі*», яке розпочав. Подумки звертаючись до поневоленого народу, він просить пробачення за прикру поразку. У тюрмі гайдамацький отаман повністю позбувається московсько-царистських ілюзій («*Росія... Скільки вас є? Одна... дві... Чи, може, більше?.. Нехай офіцери-пани супроти нас... Солдати ж не пани, не повинні були... як такі самі хлопц, того вчинити. А вони що зробили?*» [3, с. 306]). У цих роздумах М. Глухенькому вдалося відверто (хоча й дуже обережно), правдиво розкрити рокову роль росії в придушенні національно-визвольного повстання українського народу.

У дилогії М. Глухенького Максим Залізняк без покаяння йде на жорстокі тортури, мужньо зносить їх, стаючи, з волі автора, своєрідним символом стоїчності українського гайдамацтва. Підтримуючи одну з історичних версій і викликаючи у читача віру в перспективу героя, прозаїк розповідає про його втечу з-під варти.

Висновки. Отже, висунута М. Глухеньким художньо-філософська концепція життя Семена Неживого, Івана Гонти, Максима Залізняка

є утвердженням високого історичного, морального, етичного пафосу, пристрасним запереченням національного гніту українців, антинаціональної політики загалом. Історичний фактаж органічно поєднується з відтворенням психологічного стану героїв. У прагненні до відтворення життя відомих історичних осіб автор по-новому сконструює їхню ідентичність, на ґрунті чого формується новий тип тотожності персонажа — ідентичність по смерті. Ця ідентичність сприяє з'яві нового бачення видатної людини, що залежить передовсім від уміння митця та меж «дозволеності» епохи. Визначальні риси вдачі героїв — чесність, скромність, військова вправність, національна самосвідомість — не нав'язуються читачеві ззовні, а виявляються еволюційно, акумулюючись у вчинках гайдамацьких ватажків, їхніх узаєминах із іншими людьми, внутрішніх роздумах.

Список використаних джерел:

1. Віннічук А. «Геройство мусить мати нагороду»: Концепція історичного минулого України в романістиці другої половини ХХ століття. Монографія. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2010. 214 с.
2. Віннічук А. Український історичний роман: шляхи становлення та розвитку. *Українська література: історичний досвід і перспективи*. Вип. 1, Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2023, С. 44-47.
3. Глухенький М. Колії: Історичний роман. Київ: Письменник, 1968. 365 с.
4. Глухенький М. Коліївщина: Історичний роман. Київ: Письменник, 1966. 427 с.
5. Гуляк А., Кейда Ф. Історична проза Юрія Мушкетика: проблеми сучасної рецепції. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/istorichna-proza-yuriya-mushketika-problemi-suchasnoyi-retseptsii/viewer> (дата звернення: 04.04.2024).
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. Репр. вид. 1966: В 2 т. Київ: Глобус, 1992. Т. 1. 349 с.
7. Кейда Ф. Відлуння далекої доби: Гайдамаччина в українській літературі. Київ: Логос, 2000. 520 с.
8. Мельничук Б. Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від давнини до сьогодення). Київ: Академія, 1996. 272 с.

9. Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. 319 с.
10. Ромащенко Л. Жанрово-стильовий розвиток сучасної української історичної прози: Основні напрями художнього руху. Монографія. Черкаси: Вид-во Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького, 2003. 388 с.

References:

1. Vinnichuk A. «Heroistvo musyt maty nahorodu»: Kontseptsiiia istorychnoho mynuloho Ukrainy v romanistytsi druhoi polovyny KhKh stolittia. Monohrafiia. Vinnytsia TOV «Firma «Planer», 2010. 214 s.
2. Vinnichuk A. Ukrainskyi istorychnyi roman: shliakhy stanovlennia ta rozvytku. Ukrainska literatura: istorychnyi dosvid i perspektyvy. Vyp. 1, Vinnytsia: TOV «TVORY», 2023, S. 44-47.
3. Hlukhenkyi M. Kolii: Istorychnyi roman. Kyiv: Pysmennyk, 1968. 365 s.
4. Hlukhenkyi M. Koliivshchyna: Istorychnyi roman. Kyiv: Pysmennyk, 1966. 427 s.
5. Huliak A., Keida F. Istorychna proza Yuriia Mushketyka: problemy suchasnoi retseptsii. Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/n/istorichna-proza-yuriya-mushketika-problemi-suchasnoyi-retseptsii/viewer> (data zvernennia: 04.04.2024).
6. Doroshenko D. Narys istorii Ukrainy. Repr.vyd.1966: V 2 t. Kyiv: Hlobus, 1992. T. 1. 349 s.
7. Keida F. Vidlunnia dalekoi doby: Haidamachchyna v ukrainskii literaturi. Kyiv: Lohos, 2000. 520 s.
8. Melnychuk B. Vyprobuvannia istynoiu: Problema istorychnoi ta khudozhnoi pravdy v ukrainskii istoryko-biohrafichnii literaturi (vid davnyny do sohodennia). Kyiv: Akademiia, 1996. 272 s.
9. Mirchuk P. Koliivshchyna: Haidamatske povstannia 1768 r. Niu-Iork: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 1973. 319 s.
10. Romashchenko L. Zhanrovo-stylovyi rozvytok suchasnoi ukrainskoi istorychnoi prozy: Osnovni napriamy khudozhnoho rukhu. Monohrafiia. Cherkasy: Vyd-vo Cherkaskoho derzhavnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho, 2003. 388 s.